

Alex Drace-Francis

GENEZA CULTURII ROMÂNE MODERNE

**Instituțiile scrisului
și dezvoltarea identității naționale
1700-1900**

Traducere de Marius-Adrian Hazaparu

PARTEA A DOUA: 1829-1848

8. „Mare-familie europeană”	109
9. Educație, partea I: Timpul Renașterii	113
10. Educație, partea II: a. Moldove	123
11. Cărțile, opusul	128
12. Presă periodică, 1829-1848	138
13. România, literatură, scriitori	143
14. Revoluția	149

PARTEA A TREIA: 1849-1890

15. Educație	157
16. Activitatea tipografică și editorală	173
17. Presă periodică	185
18. Literatură, știință, națiune, politicieni: Maiorescu-Cherchez	190
19. Concluzii	210

Bibliografie	215
--------------	-----

Index	223
-------	-----

Index	223
-------	-----

POLIROM
2016

Cuprins

<i>Lista tabelelor și figurilor</i>	6
<i>Prefață la ediția românească</i>	9

1. Introducere	13
----------------------	----

PARTEA ÎNTÂI: 1700-1829

2. Politică și schimbare socială	29
3. Imagini și proiecții publice.....	41
4. Scrisul și știința de carte	53
5. Educația și sfera publică.....	59
6. Tipărițiurile și producția de carte.....	67
7. Literatură, națiune, Europa	95

PARTEA A DOUA: 1829-1848

8. „Marea familie europeană”	109
9. Educația, partea I: Țara Românească	113
10. Educația, partea a II-a: Moldova	123
11. Cărțile, tiparul	128
12. Presa periodică, 1829-1848	138
13. România, literatură, națiune	143
14. Revoluția	149

PARTEA A TREIA: 1848-1890

15. Educația	157
16. Activitatea tipografică și editorială.....	175
17. Presa periodică	185
18. Literatură, societate, națiune: polemica Maiorescu-Gherea.....	193
19. Concluzii.....	210
<i>Bibliografie</i>	215
<i>Mulțumiri</i>	253
<i>Indice</i>	255

Introducere

Această carte descrie și încearcă să explice un fenomen în cultura europeană modernă: dezvoltarea scrierii, tipăririi, predării și citirii în limba română de-a lungul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea. Acest proces a coincis cu formarea unui stat numit România, a unui sistem de relații care conferea cetățenie și drepturi în conformitate cu o identitate definită nu doar de etnicitate sau spațiul locuit, ci și de o serie de factori mai puțin tangibili. Care este relația dintre a citi și a scrie în românește și a fi român? Ce legătură există între aceasta și evenimentele politice?

Problema relației dintre alfabetizare și identitate a fost studiată deja pe larg. Ceea ce îmi propun este o încercare de a sintetiza câteva aspecte ale studiilor existente pe acest subiect în general și pe tema dezvoltării României în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea în particular. De asemenea, voi explica și ce aspecte particulare ale culturii române voi avea în vedere, ce regiuni și ce perioadă.

Contextul cercetării: educație și identitate

Istoricii care s-au aplecat asupra procesului de formare a națiunilor din Europa de Est insistau adesea asupra importanței cărților sau a activității literare și academice în general în procesul de conferire a identității (Cushing, 1959-1960; Wilson, 1970; Niederhauser, 1977; Clarke, 1988; Brock, 1992; Pynsent, ed. 1996; și, cu anumite rețineri, Eile, 2000). Mai concret, viziunea conform căreia crearea identității naționale se datorează mai ales eforturilor depuse de activiștii culturali moderni se afla la mare cinste în numeroase relatări privind dezvoltarea culturală a României: sunt frecvente afirmațiile conform cărora „fără îndoială, naționalismul cultural românesc precedă și, în parte, determină trezirea politică a națiunii” (Florescu, 1967: 333); „cultura a fost forța capabilă să ducă identitatea națională română spre o direcție modernă” (Pippidi, 1985: 1191); „cultura nu doar a însoțit, ci a precedat și, în multe privințe, a determinat procesul modernizării sociale și politice” (Boia, 1985: 51); sau „dezvoltarea culturală a fost probabil

cea mai semnificativă și traică realizare a secolului al XIX-lea în România” (Michelson, 1998: 15).

Ce înseamnă să consideri „cultura” o cauză a modernizării? În primul rând, acești autori erau probabil motivați de dorința de a oferi o alternativă la explicațiile – mai ales cele de sorginte marxistă – care defineau dezvoltarea conștiinței și identității naționale moderne în termenii unor forțe materialiste, referindu-se atât la lupta poporului, cât și la apariția relațiilor capitaliste (de exemplu, Maciu, 1971; Berindei, 1988)¹. Astfel de explicații erau promovate și în Occident: unii dintre cei care au scris pe tema naționalismului vedeau dezvoltarea statelor-națiune ca parte a unor procese mai vaste de modernizare și de trecere la capitalism, în raport cu care discursurile literare sunt fie un mijloc, fie un derivat (Gellner, 1983; Mann, 1993). Cercetătorul ceh Miroslav Hroch a adoptat calea de mijloc, vorbind despre o mișcare dinspre cultură spre politică, dinspre un interes de tip academic față de națiune spre educația patriotică, apoi spre o mișcare națională de masă, pe care a legat-o de tranziția de la feudalism la capitalism (Hroch, 1985: 23; cf. Hobsbawm, 1992: 12).

Numeroși specialiști în istoria spațiului balcanic au susținut punctul de vedere conform căruia ideea de națiune s-a dezvoltat independent de sau chiar în ciuda proceselor socioeconomice fundamentale (Banac, 1984; Chirot și Barkey, 1984; Kitromilides, 1989: 160; Stokes, 1990: 2; Livezeanu, 1995: 7; Adanir, 2000: 237). Mai mult decât atât, a fost pusă sub semnul întrebării chiar și existența condițiilor economice capitaliste sau a mentalității burgheze în rândul elitelor balcanice în zorii epocii moderne (Yannoulopoulos, 1981; Clogg, 1981). Cei care au admis existența unor factori obiectivi în constituirea națiunilor au acordat importanță mai mare nu forțelor de natură economică, ci rolului birocrăției și statului (Sugar, 1969: 51; L. Anderson, 1986: 8; Mishkova, 2002: 105); sau le-au văzut ca fiind numai o parte a unei rețele complexe de relații sociale, o structură ce poate reprezenta baza dinamicii constituirii națiunilor, însă fără a o putea explica pe deplin (Roudometof, 2000: 31-32; Göcek, 2002)². Cel puțin unul dintre susținătorii abordării „materialiste” a naționalismului, deși a afirmat că subiectul reprezenta „o chestiune prea importantă pentru a fi lăsată în seama criticii literare”, a recunoscut că teoria sa nu se potrivește prea bine în cazul Balcanilor (Gellner, 1994: 169; *idem*, 1997: 41-43).

Nu văd ce rost ar avea continuarea disputei privind întâietatea factorilor „culturali” sau „economici”. Accept că ideile pot să fie susținute și chiar să exercite o anumită influență în diferite tipuri de contexte. Poate mai interesant ar fi să încercăm să înțelegem (a) dacă tipăriturile au contribuit într-adevăr – și cum anume – la definirea și legitimarea unei conștiințe naționale a poporului și (b) ce impact a avut un asemenea sentiment al identității în deciziile acestuia. Intenționez apoi să analizez relația automată atât dintre tipărituri și idei, cât și dintre idei și acțiune, dintre identitate națională și naționalism politic în cazul de față³.

Respect pentru oameni și cărți

În general, cei care studiază naționalismul au inclus educația și tipăriturile sub umbrela „comunicării sociale”: literatura este asimilată mijloacelor prin care ea este diseminată (abordarea lui Deutsch, 1963, este una tradițională; cea mai citată este cea a lui B. Anderson, 1991, cu seducătoarea ei îmbinare interpretativă a rolului capitalismului global și a psihologiei socio-literare). Filologii au creat norme pentru a menține granițe în jurul diferențelor specifice dintre vorbire și scriere; despre tipărituri și educație se spunea că erau instrumente importante ce făceau posibilă răspândirea naționalismului. Ele sunt văzute ca instrumente pentru transmiterea miturilor, a amintirilor și a tradițiilor istorice; pentru inculcarea unei cunoașteri și a unor valori standardizate, dar „autentice”; pentru demarcarea și păstrarea simbolurilor (Smith, 1996). Această direcție a încurajat numeroase studii recente de literatură, istoriografie, cartografie și din alte domenii ale producției culturale plecându-se de la considerentul că ideile despre sine și despre ceilalți se răspândesc în cadrul unei națiuni prin intermediul tipăriturilor și al altor mijloace de comunicare.

În orice caz, diseminarea ideilor prin „cultură” (aici cu sensul de activitate literară, chiar dacă o astfel de definiție este, în general, problematică) s-a făcut rareori foarte lin. În România, până la sfârșitul secolului al XIX-lea, majoritatea populației era analfabetă. Evocarea „culturii” ca factor implicat în dezvoltarea istorică nu ia în considerare forțele care obstrucționează sau frânează proiectul constituirii națiunii. Populația receptoare e văzută ca un vas mai mult sau mai puțin gol care trebuie umplut sau ca o foaie albă pe care trebuie scris mesajul relevant⁴.

Câțiva cercetători, în special în anii 1990, au contestat eficacitatea automată atribuită tiparului și școlilor în răspândirea ideilor despre națiune. Josep Lloze Ribera a făcut remarcă evidentă, dar utilă, că „dacă e adevărat că naționalismul cultural precedă formarea statului-națiune, nu rezultă neapărat că cel dintâi ar trebui văzut ca elementul cel mai influent sau decisiv în realizarea celui de-al doilea” (1994: 198). Cercetători ai mișcărilor naționale din afara Europei au fost chiar mai critici în privința atribuirii deșteptării conștiinței naționale fie proceselor tehnologice abstracte, fie diseminării reușite de idei sau stări de spirit de către grupuri mici. Studiind cazul Sinhala, Steven Kemper susținea că viziunea lui Anderson și alte concepții privind naționalismul ignoră adevăratele sale aspecte politice, iar accentuarea noutății lui esențiale în interiorul unei anumite societăți nu reușește să explice „de ce cetățenii în-devenire au tratat cu seriozitate aceste idei sau cum au interacționat cu concepțiile tradiționale despre conducere, comportament moral și identitate” (Kemper, 1991: 6). În mod similar, Prasenjit Duara susținea că „accentul exclusiv asupra capitalismului tipărit ca fiind cel care a făcut posibilă imaginarea unui destin comun ignoră relația complexă dintre cuvântul scris și cel spus”. Duara susține că, în privința naționalismului modern, modernă nu este cultura tipărită sau conștiința politică, ci mai degrabă sistemul statelor europene competitive în care acesta se configurează (Duara, 1996: 152-153, 157).

De fapt, aceste voci critice sunt pe aceeași lungime de undă cu o serie de probleme ridicate în ultimii ani de analiștii preocupați de fenomenul alfabetizării și de consecințele sale socio-istorice. Știința de carte era în general văzută ca o competență umană clar măsurabilă pe care oamenii fie o aveau, fie nu și care le permitea să realizeze sau nu anumite sarcini utile. De asemenea, era văzută și ca un factor-cheie în transformarea abordărilor cunoașterii în întreaga lume, o putere care era aproape universală, indiferent de context (Goody, 1969). Moses Finley a mers până acolo încât a susținut că

Este de necontestat faptul că nu există niciun aspect al comportamentului uman care să nu fi beneficiat de noi posibilități de dezvoltare, schimbare și progres odată cu introducerea alfabetizării într-o societate, în special a alfabetizării care trece dincolo de o mică și exclusivă clasă clericală sau conducătoare. [...] Consecințele specifice ale alfabetizării pot să nu fie nici automate, nici universale sau inevitabile, dar ele apar în mod invariabil (Finley, 1975: 112).

Atât istoricii, cât și antropologii au adus critici puternice acestei abordări. Cititul și scrisul nu sunt văzute atât ca trăsături, cât ca ideologii (Street, ed. 1993; Rassool, 2002). Chiar și metodele de măsurare care au fost dezvoltate în secolul al XIX-lea „aveau la bază un act de discriminare”, „impunându-i observatorului modern limbajul progresului” (Vincent, 2000: 5, 7). Acum știința de carte nu mai este văzută ca o valoare absolută care poate fi definită la modul abstract, ci ca un proces care trebuie înțeles prin raportare la diversele sale funcții culturale (Resnick și Resnick, 1977; Szyliowicz, 1986; Wagner, 1993; Houston, 2001: 404). Dacă admitem aceste poziționări, devine evident că problema alfabetizării e legată în egală măsură de politică și reprezentare și de mecanismele schimbării sociale.

Contextul de cercetare 2: istoria culturală a României în limba engleză

Educația și progresul cultural au fost preocupări majore ale cercetătorilor care au studiat modernizarea statului otoman, cu importante contribuții în limba engleză aduse de cercetători precum Bernard Lewis, Roderic Davison, Niyazi Berkes, Serif Mardin, Andreas Kazanias, Carter Vaughn Findley, Selim Deringil, Selçun Somel, Benjamin Fortna și alții. De asemenea, istoricii care s-au ocupat de Rusia și de Monarhia Habsburgică au acordat atenție și alfabetizării, educației și instituțiilor de învățământ, considerându-le factori-cheie în înțelegerea acestor sisteme guvernamentale ca întreg: Garry Cohen, Jeffrey Brooks, Gary Marker, Isabel de Madariaga, Cynthia Whittaker, James Flynn, Alain Besançon, Ben Eklof, Christine Johanson.

Respect pentru oameni și cărți

Oarecum mai puțini cercetători au publicat studii privind istoria culturală a Balcanilor în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, deși autorii preocupați de istoria Europei de Est atrag deseori atenția asupra acestui vid în cercetare (Crampton, 1996: 459, n. 6; Longworth, 1997: 185, n. 25; Bideleux și Jefferies, 1998: x; Lampe, 2003). Stavro Skendi, Diana Mishkova, Roy Heath, Milenko Karanovich, Janos Mazsu, Richard Clogg, Robin Okey, Charles Jelavich și alții au publicat în limba engleză câteva lucrări utile despre școlarizare, alfabetizare și presă în secolul al XIX-lea în Ungaria, Serbia, Bulgaria, Albania și Grecia.

Pentru cazul românesc, în limba engleză au apărut următoarele lucrări⁵:

- 1) Prezentări mai vechi privind dezvoltarea politică a României (Iorga, 1925c; Riker, 1931; Seton-Watson, 1934; Stavrianos, 1958: 339-363), care au pus bazele unei tradiții și care sunt în continuare utile.
- 2) Două studii mai concise de istorie a literaturii române (Munteanu, 1943; Bălan, 1981) și unul enorm (Călinescu, 1988), alături de câteva studii informative succinte privind dezvoltarea limbii române (Nandriș, 1951; Graur, 1963; Niculescu, 1981), cărțile (Trancă și Marinescu, 1968), presa periodică (Gross, 1988), romanul (Pârnu, 1992), teatrul (Ionescu, 1981; Alterescu, ed. 1983) și istoria literară (Nemoianu, 1977).
- 3) Câteva lucrări atent documentate privind activitatea culturală și politică a românilor transilvăneni (Fischer-Galați, 1967; Hitchins, 1969, 1977, 1983, 1999, 2000; Prodan, 1971; Verdery, 1983; Mitu, 2001).
- 4) Trei monografii despre mișcarea națională din Principate în prima jumătate a secolului al XIX-lea – Florescu, 1962; Campbell, 1971; Bodea, 1970 –, ultima fiind cea mai naționalistă, dar și cel mai bine documentată, și una despre legăturile dintre liderii naționali români și maghiari după 1848 (Borsi-Kalman, 1991).
- 5) Printre monografiile mai specializate se numără o lucrare bogată în informații privind ideile politice de până la 1831 (Georgescu, 1971), o analiză a dezvoltării limbii în Țara Românească de la începutul secolului al XIX-lea (Close, 1974) și un eseu incitant privind „structurile mentale” din aproximativ aceeași perioadă (Duțu, 1981).
- 6) Câteva studii despre teoriile și practica modernizării sociale (Jowitt, ed. 1978) care acordă mai multă atenție curentelor românești de idei despre societate și națiune și stabilesc conexiuni cu o serie de studii folositoare de istorie socială și economică (Eidelberg, 1974; Chirot, 1976; Cernovodeanu, 1976, 1986; Stahl, 1980; Verdery, 1983).
- 7) După anii 1970, numeroase tratate cuprinzătoare de istorie politică la scară mai largă sau mai redusă (Jelavich și Jelavich, 1977: 84-98, 114-27; Bobango, 1979; Jelavich, 1983, 1: 99-112, 264-274, 277-298; Jelavich, 1984; Georgescu, 1991; Hitchins, 1994, 1996; Kellogg, 1996; Michelson, 1987a, 1998; Treptow, ed. 1997; Giurescu și Fischer-Galați, ed. 1998; Boia, 2001b).

- 8) O școală mai naționalistă, cu volume scrise în perioada ceaușistă ce evidențiau ideile de unitate (Constantinescu și Pascu, ed. 1971; Giurescu, 1975; Stoicescu, 1986), rolul maselor, precum și acela al armatei (Savu, 1980; Ceaușescu, ed. 1983).
- 9) Numeroase lucrări despre rolul istoriografiei în dezvoltarea unei ideologii naționale (Fischer-Galați, 1981; Michelson, 1984, 1987b; Hiemstra, 1987; Kellogg, 1990; Peter, 1992; Boia, 2001a); două lucrări deosebit de remarcabile despre cultură și ideologia națională, ambele însă centrate pe secolul XX (Livezeanu, 1995; Verdery, 1991).
- 10) Un șir de analize privind antisemitismul în România; din nou, în acest caz, accentul a fost pus pe începutul secolului XX, secolul al XIX-lea fiind menționat adesea ca reprezentând „tradiția” sau „originea” unei astfel de ideologii, cu toate presupusele sale consecințe inerente (Weber, 1966; Volovici, 1991; Oldson, 1991).

Totuși, toate acestea înseamnă că problema relației dintre instituțiile literare și culturale românești, identitatea națională și naționalism a rămas, în foarte multe aspecte, insuficient analizată. Numeroase articole sau expuneri de dimensiunea unui capitol încearcă să explice nașterea unei identități naționale românești (Campbell, 1944; Fischer-Galați, 1964, 1969; Florescu, 1967; Duțu, 1967; Karpas, 1974: 24-32; Alexandrescu, 1976; Bobango, 1977; Seton-Watson, 1977: 175-185; Jewsbury, 1979; Oldson, 1983; Kellogg, 1984; Jensen, 1985; Gilberg, 1989; Forrest, 1992; Berindei, 1997a; și, poate cel mai interesant, Verdery, 1988). Dar puține dintre acestea au în vedere o analiză detaliată a diverselor centre instituționale în care identitățile naționale ar putea fi făurite⁶. Hitchins (1994, 1996) a furnizat poate cea mai autorizată analiză sintetică a contextului politic și social și am fost cu siguranță foarte norocos să am o prezentare atât de clară (și o orientare în literatura românească de specialitate) atunci când m-am apucat de cercetare. Dar lucrările lui Hitchins nu conțin decât informații răzlețe despre tipărituri și educație⁷. Câteva articole sau colecții de articole privind aspectele concrete ale evoluției culturale merg cumva în direcția umplerii aceluși gol (Tappe, 1956, 1960, 1968; Teodor, ed. 1980; Velculescu, 1980, 1989; Pippidi, 1981; Deletant, 1981; Zub, ed. 1985; Chișu, 1986; Siupiur, 1986; Brad-Chisacof, 1988; Simion, 1988; Jelavich, 1988; Michelson, 1991; Forrest, 1991; M. Murgescu, 1995a; Crăciun și Ghitta, eds. 1995, 1998; Duțu, 1998; Anton, 1999; Rados, 2000).

Argument și structură

Prin urmare, obiectivul meu în studierea cazului românesc nu este doar acela de a reda o istorie care nu a fost relatată cu adevărat în limba engleză, ci și de a